

Мср Радослав Докмановић

ИСТОРИЈСКА ГРАЂА У АНДРИЋЕВОЈ ПРИПОВЕТКИ *МУСТАФА МАЦАР*

У раду се представљају историјски извори које је писац користио као грађу у обликовању приповедног света *Мустафе Мацара*. У питању су хронике фрањеваца Мија Батинића и Николе Лашванина, затим летопис Муле Мустафе Башескије, те историја Босне Сафвет-бега Башагића. Уз текстуалне предлошке из ових списа прилажу се и одговарајућа места из приповетке, како би њихове везе, сличности и разлике биле лако уочене.

Кључне речи: историјски извори, фрањевачке хронике, Османско царство, Босна.

Не мање него као узор приповедачког умећа, хуманистичке мисли и савршеног језичког израза, Андрић у општој свести српског читаоца важи и као *йоуздан* историјски писац. Основно познавање историје и поверење у сопствену традицију, као и ауторитет који са собом носи признање оличено у Нобеловој награди, српског читаоца води ка томе да уопште не сумња у Андрићеву слику османске Босне као *историјску*, то јест такву која – на онај начин на који је књижевна фикција то у могућности да чини – *хоће* да пренесе и *пренеси* извесну историјску истину, а не представља тек пуки историјски оквир за неки приповедни садржај. У том поуздању вероватно се скрива и један од разлога са ког је то начело историчности, које у пуном смислу одређује Андрићеву литературу, у њеним академским интерпретацијама најчешће било потиснуто, а историјска заснованост Андрићевог приповедног света остала прилично неистражена. Изузетак у овом погледу свакако чине студије *Историјски извори Травничке хронике Иве Андрића* Мидхата Шамића (1962) и *Историјски оквири Андрићевог романа 'Омер-паша Лајнас'* Радована Вучковића (1996), где су историјску грађу којом се писац користио аутори исцрпно истражили и упоредили са одговарајућим местима у самим романима.¹

¹ „Могло би се рећи”, закључује Шамић, „не би било претјерано рећи – да се из Андрићева романа може научити – што се тиче историје овог периода Босне, у погледу цјелине,

У досадашњој литератури о приповетки *Мустафа Маџар*, која броји преко тридесет текстова, недостаје управо рад који се бави њеним историјским изворима. Тај недостатак је утолико приметнији што је у оном делу критичке рецепције који Андрићеву књижевност оспорава са имаголошких позиција упућено на историјску неутемељеност њене приповедне мотивације,² док је у интерпретацијама које ову причу афирмативно оцењују, уз свега неколико изузетака,³ њен историјски карактер сасвим запостављен. Овде ћемо, дакле, указати на историјске изворе и конкретне текстуалне предлошке које је писац користио обликујући свет своје приповетке, чиме ће тај аспект пищевог уметничког поступка бити осветљен, а различите недоумице у тумачењу бити отклоњене.

Са сигурношћу знамо да је Андрић користио следеће изворе:

- а) Fra Mijo Vjenceslav BATINIĆ. *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka I–III*. Zagreb: Dionička tiskara, 1881–1887;
- б) Nikola LAŠVANIN. Izvadak iz ljetopisa fra Nikole Lašvanina. (pr.) Ćiro Truhelka. *Гласник Земаљској музеја у Босни и Херцеговини IV* (1889), 127–134;
- в) Mula Mustafa BAŠESKIJA. *Kronika Mula Mustafe Bašeskije*. (prev.) Riza ef. Muderizović. *Гласник Земаљској музеја у Босни и Херцеговини XXX* (1918), 29–102;
- г) Safvet-beg BAŠAGIĆ-REDŽEPAŠIĆ. *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1900;
- д) Миленко ВУКИЋЕВИЋ. *Српски народ, Црква и свешћенство у Турском царству од 1459. – 1557. године*. Београд, 1896.

То су извори које, с изузетком Башескијиног летописа, писац цитира у својој докторској дисертацији, писаној у исто време када је настајала и приповетка о Мустафи Маџару. Не може, међутим, бити сумње у то да је и Башескијин летопис Андрићу био познат, пошто је на часопис у којем је објављен вишеструко упућивао.

ГЛАВНИ ЈУНАК

Као иницијални подстицај за изградњу lika Мустафе Маџара Андрићу је послужио кратки извештај о турском насилнику Маџар-Алији из хронике фра Мија Батинића:

па чак и детаља – исто толико колико из једне добре историјске монографије, ако не и више” (2005: 244). Вучковићев став је нешто ублаженији: *Омер-џаџа Лајлас* „може се прихватити и као једна интерпретација тадашњих прилика и личности, поуздана готово у мери колико и оне несигурних домаћих историчара или мемоариста слабога памћења”; „иако је много тога измишљено и исконструисано”, вели он, „убедљивост историјског садржаја... заснива се у присној вези пищевој са поднебљем о коме говори и садржајности његове рефлексije о Босни и инспирацијама њеном трагичном судбином” (1996: 225).

² Вид. RIZVIĆ 1995: 66–84; МАНМУТЋЕНАЛИЋ 2015: 143; ИМАМОВИЋ 2021.

³ Вид. Мирковић 2009 [1938]: 46; ЛЕОВАЦ 1979: 49; САМАРЦИЋ 1981.

Кроз то вриеме особито је трпио сутјески самостан од Маџар-Алије из Добуја. Међу осталими његовими недјели онајтеже бијаше оно, што почини дне 18. листопада. Тај дан дође са својим другом Комја-агом, Сарајлијом, у Сутјеску, те из пушке ранише у бедру фра Филипа Лаштрића, а гвардијану фра Николи Главочевићу два зрна кроз рукав протјераше. Следиће ноћи уби Маџар-Алија Комја-агу под Сеоцима, а бег Биелопољковић пренесе љешину по ноћи у Сутјеску, те худи фратри на правди штетоваше 500 гроша. Ал ни убојица није се наносио главе, јер похвалив се у Сарајеву, да је и једног Турчина погубио, скоче се баше и удаве га на мјесту (1881–1887, III: 91).⁴

Маџар-Алију помиње и Мула Мустафа Башескија на почетку свог летописа, али само именом, у попису убијених у Сарајеву при побунама 1747–1756:

Маџаревић, брат Алије Маџаревића (1918: 29)⁵

Из Батинићевог извештаја писац је преузео следеће елементе: део имена Маџар-Алије који указује на његово етничко порекло; долазак у манастир Сутјеску и напад на двојицу фратара; друга Комја-агу, који у причи постаје Абдуселамбег. Док у предлошку Маџар-Алија у манастир долази заједно са Комја-агом, у причи Мустафа Маџар у манастир долази сам, а Абдуселамбега среће касније на путу ка Сарајеву. Видимо и да је хвалисавост Маџар-Алије, због које је овај насилник настрадао, писац пренео на лик Абдуселамбега те од ње начинио његову главну, и такође кобну, карактерну црту.

На мотив конвертитског комплекса, којим је Андрићев јунак снажно обележен, као и на његово обесно и окрутно понашање, могао је утицати пример ова два потурчењака, из 1736. године, у време рата са Русијом:

Бивши се потурчили Антун Ловрић-Боло и њеки Стево из Сутјеске, стадоше оба прогонити фратре и католике тако, да очевидац не узтрчаје се узпоредит их с Антикрстом. Кроз више дана ни једно кршћанско чељаде у Фојници не смјеше се на двор помолити, будућ су обојица непрестано ходала по варошу, праћени од многих турских безпослењака, с бубњи и свиралами, а вишепут и покрај самостана пролазили, псујућ и погрдјујућ све, које би срили, куће лупајућ и прозоре разбијајућ, уз

⁴ У литератури је на овај предлог најпре упутно Никола Мирковић (2009 [1938]: 46). Мирковић је изгледа мислио на летопис фра Бона Бенића, а не на Батинићев, на шта нас наводи његово указивање на Алију Маџара *Добујанина*, како га именује Бенић (1925: 6). У том случају је делимично погрешно, јер је Бенићев летопис, који по настанку претходи Батинићевом и служи му као извор, објављен тек 1925., две године након настанка Андрићеве приповетке, док је Батинићев објављен још 1881. Извештаји о Маџар-Алији у ова две летописа су веома слични, али нису исти. На Мирковићев навод касније упућују Славко Леовац (1979: 49) и Мухсин Ризвић (1996: 74), док цео пасус из Батинићеве хронике наводи Иван Ловреновић (2013: 16).

⁵ Исто место у савременијем преводу Мехмеда Муџезиновића гласи: „Мађар Алија / Брат Алије Мађара” (BAŠESKIJA 1997: 33).

крику: „Хоћеш се потурчити”. Ови и слични нападаји на особну сигурност понављали су се широм све Босне и Херцеговине проти фратром и кршћаном, а да тому није било леика од стране државне области (ВАТИЊИЋ 1881–1887, III: 57).

Долазак Мустафе Маџара у причи такође прате бубњари и трубе; он се хришћанима обраћа речима „крмци крмски”, „бије кога год стигне и сретне” и разгони „хришћане с таквим бијесом да ни Турци нису волили да га сретну”.⁶ Сви ти чиниоци овај извод чине вероватним предлошком за Андрићеву причу.

БАЊОЛУЧКА БИТКА

У фрањевачким хроникама се писац информисао и о Бањолучком боју, који се збио 1737. године. Најпре, заузимање Бање Луке од стране Аустријанаца и домаћих хришћана, Батинић описује овако:

Бањалучки мухамеданци уплашени овом навалом, пребјегли су у град, а кршћани, држећи да је надошло вриеме њихова ослобођења и турскога пораза, провалише у празне куће и разнесоше све боље покућство, које Турци у хитњи оставише (1881–1887, III: 62).

У приповетки налазимо следећи опис:

А кад Аустријанци опколише Бањалуку и раја сатјера Турке у град а варош опљачка, све босанске војске сиђоше на Врбас.

У мотивацији плана за напад који је сковао Мустафа Маџар, Андрићу су послужили и Батинићев и извештај Николе Лашванина:

Аустријска је војска међутим приспјела под Бањалуку и... [није] смјела приметити борбе с непријатељем, већ се је задовољила градњом сплави на горњем Врбасу... [...] Нашавши на Врбасу готове сплави, бијаше му [Али-паши] лакшо војевати на обе стране Врбаса (ВАТИЊИЋ 1881–1887, III: 62–63).

Међу то Турци мислећи с коју ће страну на њих ударити, а дође им један старовирац и рече: Ако их не добијете с ову страну, с ону нигда, зашто их је много. Удиљ га Турци послушав појдоше и придоше риду Врбас коњици на коњих, пишаци начинише мост од ужа и од конопах и тако од Подрашнице до Бањалуге нигди турска војска не иде путевим него све шумом, нит паша даде обноћ ватре наложит, да их ђаури не-подпазе, а кад би у недиљу 4. коловоза полагаано привукоше се к стражи, коју приварком изсикоше, потомтога удрише изненада на Немце, који

⁶ Сви наводи из приповетке дати су према издању Андрић 2017.

сиђаше тер играше, који мису слушаше, ники Бога мољаху, ники ручак справљаху, ники трпезу стераху, ники ракију пијаху, ники се по празних кућах турских скитаху... (LAŠVANIN 1889: 130).

Док је према изворима турска војска на Врбасу заузела сплавове које су изградили Аустријанци, а идеја за то потекла од неког „старовирца”, у приповетки сплавове праве Турци, а пресудна улога је приписана Мустафи Маџару:

Али нађоше Аустријанце надмоћне и не смједоше ударити на њих све док Мустафа Маџар не изради план: да се, мало повише, начине сплавови и ноћу спусте низ воду, а у свитање да војска нагрне преко њих и изненади Аустријанце.

О самој бици, која је представљена у свим изворима, најречитији је текст Савфет-бега Башагића:

На Бањалучком пољу разреди војску овако: Мехмед капетана зворничкога и све серхатске капетане стави на десно крило, од четири занцака алејбеге са зајимима и спахијама на лијево крило, а он сам с војском од 32 котара, које су предводиле кадије, с јењичарима постави се у срце војске. У то ненадано низ брдо удари ћесарева војска. Битка се приметне и након два сахата љутога покоља Турци извојште побједу. Од Нијемаца, што не паде на бојноме пољу, то се подуши у Врбасу. Док је остатак ћесареве војске прешао преко ћуприје, дотле се Турци одморе, па опет сложене ударе. У првом јуришу четири коња погину под Мехмед капетаном а он рањен и гологлав с голом сабљом пјеше улетје међу непријатеље и врати се натраг. Кад му Али паша дадне свога коња, доламу и челенку, замота рану, па се опет постави на чело свога крила. Само с таквим јунаштвом Бошњаци су могли толикој сили одољети.

Пет јуриша учињено је до запада сунца. У задњем јуришу порену Турци ћесареву војску, која грну прама ћуприји. Ну ћуприја пукне у стисци, те, што не погину, подуши се у Врбасу. Остатак, који се заврнуо с ону страну Врбаса по ноћи остави све шаторе и топове, па почне бјежати прама Сави. На брзу руку паша дадне начинити сале, па пребаци неколико стотина коњаника, који оду у потјеру за непријатељем (1900: 97).

Овај Башагићев текст рађен је према врло опширном опису битке из пера савременика битке Омера Новљанина, у којем је издвојена улога Мехмед-капетана, чија нас издвојеност у бици, храброст и ратничка умешност подсећа на Андрићевог јунака.⁷

Свршетак битке у приповетки два је пута означен насиљем над домаћим хришћанима, једном као „сјеча раје”, други пут као „покољ раје и пљачка”.

⁷ Судећи на основу тога што се у Новљаниној хроници не могу пронаћи места слична тексту приповетке, да се закључити да Андрићу тај спис није послужио као предложак, иако му је био доступан у немачком преводу (ÖMER EFENDI 1789). Вид. NOVLIJANIN 2010.

У изворима се, као што видимо, користи управо реч „сјећи”, мада се указује и на другачије поступке победничке војске:

Нешто заробе, нешто посијеку, а остало – обрaтив се на јуначко веледушје с ријечима: ако бога знате и свеца љубите, немојте нас више прогонити – спаси се преко Саве (BAŠAGIĆ-REDŽEPAŠIĆ 1900: 97).

Батинић, с друге стране, опширно говори о томе како су хришћани ипак били поштеђени, мада су сами фратри претрпели насиље и били одведени у сарајевску тамницу:

Глас, да су Турци разбили кршћанску војску и почели се славодобитни враћат својим кућама, тужно одјекну у срцих католика, а напосе фрањеваца, те су мрли од страха, познајући крволочност и биес својих господара, кад им се пружи и најмањи повод, да се разгњеве. Први бише на реду бањалучки кршћани, који су се полакомили за плиеном, те чим се разиђе војска ослободитељица, мјестни мухамеданци учинише виеће, како да им се освете. Након дуга договора превлада савјет старијих и умјеренијих, да се ништа не чини за то кршћаном, говорећи: „Ако је наша раја и скривила плиенећ наше куће, она ће то и надокнадити; ако ли ју пако изсјечемо, остат ће нам куће за увiek празне, дапаче и срушит ће се, будућ је нама мрзко радити, а неупутно просити”. Посве су другачије говорили они мухамеданци, који су били из средине Босне, а сада се враћали на своја огњишта. Они су смрћу и затором приетили колико фрањевцем, толико и католиком ради тобожње издаје. И најближја околина везирева хлепила је за осветом, те премда је Али-паша био човјек у свакоме погледу мудар и опрезан, мораде попустити обћој разјарености, пак дозволит најстрожију изтрагу и обећат строго педипсат кривце. Стигавши у Травник, препусти циелу ствар свому љубимцу Мехмед паши из Корче, а овај повјери свому сину, давши му у ту сврху пашину кескин-бујрунџију (оштру заповијед), да оде у сва три самостана и доводе повезано гвардијане, те све остале „који се конопом пашу”. Видећи то фрањевци у Фојници и Крешеву, дадну многе јаспре везиреву изасланику, само да пусти у миру бискуп Деливића и другу браћу, дапаче скочише и њеки сусједни Турци те се ујамче за фратре, да нису о издаји радили. Међутим пашалије одведу оба гвардијана, фојничког и крешовског у Бусовачу, да ту дочекају пашу, који је имао туда проћи у Сарајево и собом ствар извидити. Обавивши овако насиље на речена два самостана, исти изасланик оде с пратњом и у Сутјеску, камо дођоше пјевајући, пак одсједоше под једним бристом. Изасланик позва гвардијана Бенића и Турке сусједе, пак проштивши наредбу, заповиједи, да се сви фратри на пут спреме. [...] „У томе апсту (тамници) бисмо десет дана, а сваки дан долазили су хабери, да ће нас на колац набити све тројицу. [...] Опет нас послаше у апст, они пако начинише илам добар по нас и Пашић га однесе к паши, а паша нам га лиепо бујуриса (потврди) и ми дадосмо онди блага три кесе и пђ. Кад нам једну вечер даде изум (дозволу), да идемо, рече да се пазимо од баша те нам даде два своја момка и допратише нас до Латинлука, а ми кад се добависмо коња, да видиш како се по ноћи бјежи дома” (1881–1887, III: 64–66).

Међутим, само две странице потом, након победе турске војске код Ужица 1738. године, каже нам се да Турци:

кукавну рају изсјекоше, повјешаше и у робље окренуше (ВАТИЊИЋ 1881–1887, III: 68).

РАТ СА РУСИЈОМ

Рат са Русијом из 1736. године у изворима се помиње у записима о регрутацији војске у Босни и о вестима о рату које су касније стизале.

Исте године дојде (неколико ријечи нечитљиве) у Сарајево из Цариграда, да се пишу бешлије и сејмени по Босни против Москву и уписавши се не само одоше они, него јоштер четир босанска алајбега са свими зајими, бези, спахијам од свију крајина нефери све по три оправише четвртог и ове године нигди се не удрише, него само чете идоше, које кад добише, а кадкад изгубише. Босанске бешлије поробише у Каравлашкој Турској нека села и манастире влашке, вратише се тужећ се на глад и на зиму... (LAŠVANIN 1889: 129).

Код Батинића можемо видети како се тај рат одразио на домаће хришћанско становништво:

Турска несретно је сада ратовала с Перзијом, а Руси су побједоносно напредовали у Криму проти њезиним савезником Татаром, гдје им допадоше руку градови Азов и Перекоп, дапаче и татарска приестолница Багчисераи. Ови порази веома смутише све, а напосе босанске мухамеданце, да су ови планули мржњом на кршћане, а циелу кривњу за руску навалу обарали на домаће фрањевце, те су на њих изкаљивали своју освету, како то свједочи бискуп Деливић у споменутом рујанском листу. У коловозу стиже виест, да је Porta службено навестила рат Русији, а уједно стиже много благо, да се пишу сејмени и бешлије, а када се пописах, одоше с њими многи бези и нефери, вођени од четири босанска алајбега, тако, да све три човјека одпремише четвртога (1881–1887, III: 56–57).

[...] проти Русу било дигнуто 5000 спахија, осим иних нередовних чета [...] (60).

Међутим непрестано стигивали су неповољни гласови у Босну о напредовању кршћанског оружја и турским порази. Босанске мухамеданце највише разтужи виест, да су њихове чете у Криму листом заглавиле. О тому фојнички летописац слиедеће приповиједа: „Узмавши Руси на вјеру Азов (Озију), почеше пушћати Турке из града без икакве запријеке; ну њеки од Бошњака, да покажу своје јунаштво, тргнуше сабље и стану сјећи Москве; ал у зао час по се, јер их опет све врате у град и што бијаше просте војске изсјекоше, а што госпде засужњише. Међу овом бијаху многи босански бези, да их није нигда више допало робства” (67).

Код Башагића налазимо на податак о већем броју војника:

Под јесен године 1736. под заповједништвом беглербега Бећир паше Ченгића 20.930 Бошњака и Херцеговаца отишло је у јужну Русију, да тамо чува границу. [...] У томе жалосноме стању изгубивши у Персији и Русији преко 20.000 најбоље своје војске [...] (1900: 94–95).⁸

Дугогодишњи сукоб са Персијом може осветлити помињање топонима Ерзерум као места у којем је боравио главни јунак, пошто је Ерзерум град који се налазио на путу између Истанбула и Персије.

Рат из 1736. године само је један од неколико које су водиле Османска и Руска царевина. У Башескијиној хроници говори се о оном из 1769. и у попису 40 сарајевских ага који су под својим барјаком повели по 50 војника на Русију, налази се неколико с именом Мустафа, а Башескија наводи и да се један од њих, Хаџи Мујага, „показао јунаком на бањалучкој војни” (1919: 43).⁹ Међу тим агама био је и један Хаџи Мујага Делалић, чије презиме носи ага под чијим је барјаком у рат отишао Мустафа Маџар.

ДОЛАЗАК КУЛ-ЋЕХАЈЕ

Долазак кул-ћехаје Лутфибега на крају приповетке мотивисан је двама историјским догађајима: доласком кул-ћехаје у Сарајево, који се збио 1772. године, и завођењем реда које је 1745. спроводио Али-паша Хећимоглу, војсковођа из Бањолучког боја.

О кул-ћехајином поступању, из различитих углова, пишу и Батинић и Башескија:

Међутим, стигавале су у Цариград из Босне силне тужбе на самовољу јаничара, који су некажњиво чинили сваки дан убојства, а да тому нитко не стаје на пут; пак с тога концем ове године стиже царски Кул-ћехаја, по имену Али-ага, у Сарајево а други тако у Травник, да уведе какву такву сигурност у земљи и малко опаметује Бошњаке. Онај што дође у Сарајево, бијаше страшан човјек и врло мудар, те премда је са собом довео циглих 20 људи, уплаши ипак сву Босну, тако, да су добри одахнули и злочинци којекуда се разбјегли. Вршећ строгу правду над свима, посјеће 12 сарајевских баша, међу овими и некога Скембу, који пошто бијаше стар и слијеп, баше би га доносили на рукух у кавану, да их учи злу; а да зато није питао ни муле нит и кога. Уједно диже башама ноже иза паса, те смиливши по Сарајеву, посмица многе по фојничком,

⁸ Према савременим научним истраживањима, на обале Црног мора тада је отишло између 8.000 и 10.000 османских војника из Босанског ејалета. Претходне деценије Османско царство је ушло у дугогодишњи рат са Персијом и 1727. године на османско-персијски фронт из Босанског ејалета отишло је 5.200 војника (PELIDJIA 2003: 44–50).

⁹ Име Муја је хипокористик од имена Мустафа (ŠKALIĆ 1966: 477).

височком и другим котарима, тако, да нису ни уписни војници смјели никаква зла чинити, те да си могао сребрену главу, да си ју имао, свакуда проиети. Кад би му који понудио новца, одтурио би и рекао: „Нећу, мени је мој цар дао више него ми треба.” Уредивши овако баше, стаде и остале мухамеданце дотјеравати у закон, па им забрани пити вино и ракију, дочим то допусти кршћаном, од којих нит кога погуби нит кому на жао учини. Посве слично понашао се је и онај у Травнику, те обојици пође за руком узпоставити ред, мир и сигурност у њихову подручју (БАТИЊИЋ 1881–1887, III: 136).

25. шабана (21. новембра) стиже у Сарајево бивши колђехаја Ахмет еф. Ћесрић, проповједач у Хусрев беговој џамији и поче проповједати и изађе на поповједаницу и преузе ову службу од Токатлијина сина. Једне ноћи бјеше удављени ради својих недјела што су починили у мјесецу шевалу, 6. дан рамазана (1. децембра) и то: Шкенбо, Тазо, Педо и Мемиић. Друге ноћи такођер бјеше удављена још четворица злочинаца и бивших убојица: један старац из Вогошће и његов син, те други Припузовић од 10. џемата и Харбић, бјеше смакнути ради својих злодјела, премда се та злодјела нијесу установила, а то се учини, да се очува ред. [...] Опет једне ноћи удавише тројицу и то: Потурченика, казаза Кахвеџића и Салика унука Фазлагина. [...] Услијед тобожње пријаве и клевете Аликадића, испослује колђехаја потајно царски смртни ферман те не рекав ником ништа и не показав фермана, подави у тврђави насилно старце од 80 година, без икакве кривице, и то сина Алиаге Ћартозана, који је био мој таст, у оба ока слијепог Мујагу од 97. џемата, а серденгечдијски башага и бивши башескија од 10. буљука побјегоше. Овај потоњи по имену Хасан бег, бјелобради старац, био је добричина, те би се лијепим ријечима јавио свакому, био кршћанин или јевреј, а осим тога био је тако стрпљив, да је дворио своју 40 година у оба ока слијепу жену. Исте ноћи удавише и једног табака... (БАЊЕШКИЈА 1918: 44).

О народним немирима и реакцији Али-паше Хећимоглуа извештава само Батинићева хроника:

Мимо све најупорније се одаприеше горњи Хорцеговци, међу које и опет дође делибаша Влахињић те оглоби дожалостне мајке, а предњаке повеза у ланце и собом поведе. Чувши пако, да је народ убио брата херцеговачког паше и још њеке владине присташе, тргну сабљу и поче сјећи повезане и све, које могаше стигнути. Ту погину до 60 првинаца, све ага и капетана, ну каде много и кршћана. Напокон ово све би пријављено у Цариград, на што дође царски коморник (капиђибаша) и диже пашу још у листопаду исте године, неби ли се на тај начин слегло незадовољство народа, које бијаше до разјарјености допрло (1881–1887, III: 82).

Ево како изгледа обликовање кул-ђехајиног успостављања реда и атмосфере у Сарајеву у самој приповетки:

Послије многих и дугих ратова, бијаше се намножило беспослењака и пијаница, који су по Сарајеву и осталој Босни отимали, убијали и

чинили насиља сваке врсте. Кад у Стамболу додијаше жалбе, султан посла овог свог нарочитог изасланика с неограниченом влашћу. Тај високи човјек, што је пролазио улицама као какав испосник, блијед, погнут, оборених танких бркова, бијаше неумољив, свиреп и брз. Никад се није осјетила толика строгост власти. Кога год ухвати пијана или беспослена, или кога му прокажу као убицу или отимача, он га баци у Жуту табију, гдје су његови целати Анадолци давили тврдим гајтанима све редом, без испита и истраге. Било је дана кад је удављено по шездесет зликоваца за једну ноћ. Раја се радовала. Турци почеше да мрмљају на његову строгост. Али он ухвати и удави двојицу сарајских дућанџија, који су га јавно оговарали, прије него што се ико могао за њих заузети.

У пишевој уметничкој транспозицији јасно се виде трагови сва три наведена предлошка: Батинић помиње 20 људи које је са собом довео султанов изасланик, одавање пијанству, те 60 убијених ага и капетана, што су све детаљи којих код Башескије нема, док, с друге стране, једино Башескија наводи како су нека убиства била насумична и без утврђивања кривице.

СЕКСУАЛНО НАСИЉЕ НАД ДЕЧАЦИМА

Чин сексуалног насиља над дечацима, који је у приповетки на Криму починила јединица од петнаест османских коњаника, „већином Анадолаца”, и који прогони Мустафу Маџара у сновима, као свој предлошак највероватније није имао ниједан конкретан догађај, већ је у причу уведен као мотив који одражава феномен педерастичке у османском друштву као културолошки феномен. Том питању, Андрићевим изворима и другим историјским сведочанствима посветили смо посебан рад,¹⁰ а овде ћемо навести тек два извора која су Андрићу могла дати иницијални подстицај за формирање такве сцене.

У књизи *Српски народ, Црква и свешћенство у Турском царству од 1459. – 1557. године* Миленко Вукићевић доноси превод једног места из мемоара Бартоломеја Георгијевића, у којем овај турски заробљеник из 16. века описује страхоте којима су била изложена хришћанска деца код турских трговаца робљем:

Пред вече дође њихов мучитељ, јер њих треба у засебно место затворити и закључати или морају овом човекопродавцу задовољити ћеф (willen pflegen), колико год он то хоће. Тада пред вече настаје тужан плач и цвиљење дечака и девојчица, да се човеку срце потреса, јер их ови нечисти гадови и нељуди силују. Они не штеде ни девојчице, које имају тек шест или седам година. Таква је безбожна тиранија овога ђаволскога народа, Турака, нечистих поганаца, који се ни од тога не могу уздржати...

¹⁰ У питању је рад под насловом *О феномену педерастичке у Османском царству. Поводом Андрићеве приповетке 'Мустафа Маџар'*. Рад је тренутно у процедури за прихватање и објављивање у часопису *Свеске Загужбине Иве Андрића*.

Сутра дан овако измучене и напаћене гоне даље поступајући још нечовечније према њима. Деси ли се да ко застане услед умора, слабости или других којих узрока, онда настаје фијук прута и пуцањ канџија и бичева, те их тиме нагоне на издржљивост пута (1896: 23).

На педерастичко насиље наилазимо и код Батинића, и то у години која претходи насилништву Маџар-Алије у сутјеском манастиру:

Још у већу неприлику дођоше фојнички фрањевци почетком слиедеће (1751) године. Половицом сиечња путовао је фра Иво Грбић, травнички жупник и фра Филип Тешевац из Травника у Фојницу. Код језера међу Витезом и Бусовачом сretoше Хаци-Османа Цигића, родом из Сарајева, који опазивши млада и пристала Тешевца, полети да на њем изврши протунаравни блуд. Није било хасне молити га ни преклињати, а ни бјежати, јер је слиепо сртао; напoкон Тешевцу не преостаде друго, до силу силом сузбити, пак потегне пушку из потаје и на мјесту остави га мртва (1881–1887, III: 89).

БИТКА КОД ОРЉАВЕ И НАСИЉЕ НАД ЖЕНОМ У ЕРЗЕРУМУ

Сан у којем се Андрићевом јунаку указују два хајдука из битке код славонске реке Орљаве и сарафова жена из Ерзерума као предложаk имао је највероватније следећи део из Батинићеве историје:

Нит пуне две године иза тога не минуше, а већ се (1600) основа нови замашитији устанак, који су сада руководили Марко и Мато Лапсановићи, а босански фрањевци свими могућим средствима потајно подтицали и подјаривали. Усташка чета бројила је овај пут преко хиљаду момака, и одважним вођам пође за руком многе турске градове попалили, многу душманску главу узкинути, те много им добро заплиенити. Одлучна битка и овај пут приметне се на утоку ријеке Орљаве у Саву, гдје су усташе имали се борит с војском од 5000 Турака, те премда ових добра половина оста на бојном пољу, ипак мораше кршћани најпосље узмаћи. Ову крваву турску побједу крваво платише фрањевци, јер пожешки паша, вратив се кући, дадо похватати и у тамнице побацати пожежке фрањевце, гвардијана пако на колац натакну, знајући добро, да су душе циелому устанку били сами фрањевци, ти неустрашиви пастири својега стада. Што је фрањевце постигло, то ни католике није митило. Пуна два мјесеца иза споменуте битке циела Славонија била је позориштем најокрутнијих турских бездјела: кршћани су били стављани на свакојакe муке, женам су сисе биле резане, људем носови и уши, многи бивали живи парани, на колац набијани, у врелу воду бацани, дјеца пако била затворана и гладом умарана (1881–1887, II: 71–72).

Овде најпре видимо да су хајдуци Лапсановићи, стварне историјске личности, у приповетки преименовани у Латковиће и да је Битка код Орљаве

из 1600. године премештена у временску близину Битке код Бање Луке. Међутим, један податак из овог пасуса води нас ка претпоставци да је њиме можда инспирисан и мотив сарафове жене:

[...] и у дну хоризонта, гдје се пјешчана равница спаја с небом, види гдје се помаља жена у црнини, с рукама на грудима и искривљена лица. Он је зна и зна зашто рукама дојке притиште и зашто јој је лице болно искривљено. Иако све то мисли и гледа у жену и сјећа се како ју је, у Ерзеруму, затекао саму у сарафовој кући и како се очајно отимала, ипак се присебно брани од двојице хајдука.

Писац је појављивање ове жене изразио посредним и не лако одгонетљивим описом: она се помаља „с рукама на грудима”, а он, Мустафа, „зна зашто [она] рукама дојке притиште”. На шта нас упућује то његово *знање*?

О овом памћењу нам је речено још само то да се жена „очајно отимала” и да јој је лице „болно искривљено”, што би требало да значи да се он зауставио на силовању и да није посегао за још неким видом насиља. Овакав опис може просто представљати жену која након силовања лежи у болу и притиска своје груди. Мустафино *знање* би у том случају значило то да он зна да ју је *силовао* и да само *ћрићискање ћруди* упућује на чин силовања. Међутим, тиме што нам мотив руку на грудима даје два пута и тиме што жена *ћрићишиће* груди, писац читаоца можда упућује на извештај настраха који је у вези са грудима, а не само на гестикалацију након силовања. Поведени наведеним изводом из Батинићеве хронике, овде можемо помислити на женин страх од тога да насилник не посегне за тим да јој одсече дојке. Мустафа би у том случају знао *од чећа* она страхује, што би значило да им је такво чињење османских војника обома познато, те да он то зна *о онима којима сам ћрићага*.

Ту претпоставку могу оснажити и извештаји о насиљу турске војске над Јерменима и Грцима током Првог светског рата, пошто је жена о којој је реч највероватније хришћанка, и то Јерменка. Сарафи (тур. „мењачи новца”) у Османском царству углавном су били Јевреји или хришћани (BEARMAN и др. 2004: 710), а како је Ерзерум један од градова или области где су Јермени до турског геноцида чинили већински део становништва, логично је претпоставити да је у лику сарафове жене означен јерменски идентитет.

У чувеној *Плавој књизи* (*The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915–16*), збирци 149 извештаја о страдањима Јермена у Османском царству током Првог светског рата, на три места наилазимо на ову врсту насиља:

У областима Харпут и Мезре људи су имали да поднесу ужасно насиље. Обрве су им биле истргнуте, дојке одсечене, нокти ишчупани (BRYCE 1916: 90).¹¹

¹¹ In Harpout and Mezré the people have had to endure terrible tortures. They have had their eye-brows plucked out, their breasts cut off, their nails torn off... (BRYCE 1916: 90).

Нису ни све жене избегле смрт. Жене су безобзирно масакриране; оне са дететом распорене мачем; осталима су одсечене дојке (217–218).¹²

У исто време, река Јел Дејирмени доносила је сваког дана до мора мноштво тела, унакажених и сасвим нагих жена одсечених дојки (293).¹³

Та је књига штампана 1916. године у Лондону, а један део извештаја је претходно објављен и у светским дневним новинама. Могуће је да је Андрић био упознат са садржајем ове књиге, макар путем усменог преношења.

Слично сведочење налазимо и у *Црној књизи сѣрадања ѣрчкој народа у Турској од ѣримирја до краја 1920* (*The Black Book of the Suffering of the Greek People in Turkey, from the Armistice to the End of 1920*), коју је издала Константинопољска патријаршија. Извод који следи говори о погрому Грка у Никеји 1920. године:

Неколико пронађених тела било је застрашујуће унакажено: оним женским дојке су биле одсечене, а трбух распорен (OECUMENICAL PATRIARCHATE 1920: 127).¹⁴

ДРУГИ ПРИПОВЕДНИ МОТИВИ

И неколико сасвим споредних приповедних мотива своју историјску подлогу имају у хроници фра Мија Батинића.

Када је Мустафа Маџар дошао у Сутјеску, његов „коњ се плахну од бијела крста што је провиривао иза зида”. У одељку који говори о догађајима из периода 1745–1747, Батинић наводи следећи случај:

Половицом српња р. г. бише обтужени фојнички фрањевци, што су под својим самостаном усадили криж преминулому фра Мији Кумићу, пак да не могу Турци туда коња пројакхиват, јер им се тобоже коњи од тога плаше (1881–1887, III: 82).

У овој хроници сазнајемо и да везивање фратора и вођење тако свезаних у тамницу није била необична пракса османских власти у Босни. О томе нам, на пример, говори овај случај из 1792. године:

Овому ферману, како они даље пишу, зачудили су се сви Турци, ну кривњом једног јавног закупника (ваљда Смаил-харачије) побунили су се мухамеданци сарајевски, травнички и бањалучки, пак су стали

¹² Nor did all the women escape death. Women were wantonly slain; those with child ripped up with swords; the breasts of others cut off (BRYCE 1916: 217–218).

¹³ At the same time, the river Yel-Deyirmeni brought down every day to the sea a number of corpses, mutilated and absolutely naked, the women with their breasts cut off (BRYCE 1916: 293).

¹⁴ Several bodies were found, horribly mutilated, those of the women, whose breasts were cut off and their bellies cut open (OECUMENICAL PATRIARCHATE 1920: 127).

везат фратре коњима за репове и босе гонити по најљућој зими пред судове, затварат их у најгоре тамнице, гдје се највећи злочинци држе, и неби их пустили, док силни новац неби им исплатили (1881–1887, III: 160).

На то што је писац Мустафу Маџара обукао у кабаницу црвене боје можда су утицале ове речи о правилу одевања из 1827. године:

Понајприје свима у очи удари, што је строго заповједио, да се одсе-
ле строго разликују ношњом кршћани од мухамеданаца, наредивши, да
Турци носе црвену или зелену одјећу и обућу, а кршћани црне масти, пак
и исту капу (ВАТИЊ 1881–1887 III: 202).

ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА У ИСТОРИЈИ И У ПРИПОВЕТКИ

Овде ћемо дати хронолошки преглед догађаја које је Андрић користио у изградњи своје приче. У самој приповетки нема помена ниједне године бројем, али ми ћемо као окосницу узети 1737. годину, годину Бањолучке битке.

Историјски догађај	Приповедни мотив
1600. битка код реке Орљаве у Славонији, пожешки паша са 5000 војника потукао хајдуке браћу Лапсановиће	пред Бањолучку битку (1737), „страшни бој код ушћа Орљаве”, борба са хајдучима браћом Латковићима
1736. Руско-турски рат на Криму, одлазак 10.000 војника из Босанског ејалета	око 1731. (шест година пре Мустафиног повратка у Босну) одлазак војске из Босне на Крим
1737. Битка код Бање Луке; турску војску предводи Али-паша Хећимоглу, а напад на Аустријанце чине ноћу, спуштајући се низ реку; помиње се зворнички капетан Мехмед, који се истакао јунаштвом у тој борби	1737. Битка код Бање Луке; главни заповедник турске војске се не помиње, а досетка за напад и највеће заслуге приписују се Мустафи Маџару
1752. Маџар-Алија и Комја-ага малтретирају фратре у манастиру Сутјеска, затим Маџар-Алија убија Комја-агу, да би у Сарајеву од стране власти и сам био убијен	после Бањолучке битке (1737), Мустафа Маџар малтретира сутјеске фратре, потом убија Абдуселамбега и бива убијен у Сарајеву
1745. Али-паша Хећимоглу крваво гуши народне немире и убија 60 ага и турских првака; 1772. у Сарајево стиже из Истамбула кул-ћехаја Али-ага (или Ахмет еф. Ћесрић) са 20 људи и окрутно заводи ред, насумично осуђује и убија сарајевске преступнике	после Бањолучке битке (1737), долази кул-ћехаја Лутфибег са целатима Анадолцима, који су у Жутој табији „давили тврдим гајтанима све редом, без испита и истраге”, а „било је дана када је удављено и по шездесет зликоваца за једну ноћ”

У приложеној табели лако можемо увидети принцип Андрићевог приповедачког поступка: издвајање одређених чинилаца из различитих историјских догађаја и њихово уклапање и временско сажимање да би се добило јединство радње и компактна слика. Како би његов јунак имао времена да се испуни искуством, писац је одлазак војске из Босанског пашалука на

Русију од Бањолучке битке уместо једне удаљио шест година, а остале догађаје и мотиве из широког временског лука преобликовао и скупио у једну годину или свега неколико дана.

Хронологија догађаја у *Мусџафи Маџару* је сасвим неисторијска, а сви јунаци измишљени: ипак, овој приповетки не може се порећи верност историји у погледу носећих чинилаца од којих су ти догађаји и јунаци изграђени.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Андрић, Иво. *Иво Андрић, „Приповејке”, Српска књижевна задруга, Београд, 1931.*

Критичко издање дела Иве Андрића, коло 1, књига 1, Београд: Задужбина Иве Андрића, 2017.

Вукићевић, Миленко. *Српски народ, Црква и свешћенство у Турском царству од 1459. – 1557. године*. Београд, 1896.

Леовац, Славко. *Приповедач Иво Андрић*. Нови Сад: Матица српска, 1979.

Мирковић, Никола. Иво Андрић: Студија. *Изабране студије и критике*. Београд: СКЗ, 2009, 12–83.

САМАРЦИЋ, Радован. Андрићев Мустафа Маџар. Драган Недељковић (ур.). *Дело Иве Андрића у контексту европске књижевности и културе*. Београд: Задужбина Иве Андрића, 1981, 271–280.

BAŠAGIĆ-REDŽEPAŠIĆ, Safvet. *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1900.

BAŠESKIJA, Mula Mustafa. *Kronika Mula Mustafe Bašeskije*. (prev.) Riza ef. Muderizović. *Гласник Земаљској музеја у Босни и Херцеговини XXX* (1918), 29–102.

BAŠESKIJA, Mula Mustafa. *Sarajevski nekrologij Mula Mustafe Bašeskije*. (prev.) Riza ef. Muderizović. *Гласник Земаљској музеја у Босни и Херцеговини XXXI* (1919), 39–60.

BAŠESKIJA, Mula Mustafa Ševki. *Ljetopis*. (prev.) Mehmed Mujezinović. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1997.

BATINIĆ, Fra Mijo Vjenceslav. *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka I–III*. Zagreb: Dionička tiskara, 1881–1887.

BEARMAN, P., T. BIANQUIS, C. E. BOSWORTH, E.J. van DONZEL, W. HEINRICHS. *Encyclopaedia of Islam XII* (Supplement). Leiden: Brill, 2004.

BENIĆ, Bono. *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*. (pr.) fra Julijan Jelenić. *Гласник Земаљској музеја у Босни и Херцеговини XXXVII* (1925), 5–42.

BRYCE, Viscount. *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*. London, 1916.

ИМАНОВИЋ, Харис. Andrić – pro et contra. (*sic!*): *časopis za po-etička istraživanja i djelovanje*. 21. 2. 2021. <<https://sic.ba/esej/haris-imamovic-andric-pro-et-contra/>>

LAŠVANIN, Nikola. Izvadak iz ljetopisa fra Nikole Lašvanina. (pr.) Ćiro Truhelka. *Гласник Земаљској музеја у Босни и Херцеговини I/4* (1889), 127–134.

- LOVRENOVIĆ, Ivan. Ivo Andrić, paradoks o šutnji. *Ars: časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja* 13/1–2 (2013), 1–36.
- MAHMUTĆEHAJIĆ, Rusmir. *Andrićevstvo*. Beograd: Clio, 2015.
- NOVLJANIN, Omer. *Historija Bosne u vrijeme Hekim-oglu Ali-paše*. (prev.) Lidija Hadžiosmanović. Sarajevo: BZK Preporod, 2010.
- OECUMENICAL PATRIARCHATE. *The Black Book of the Suffering of the Greek People in Turkey, from the Armistice to the End of 1920*. Constantinople: Press of the Patriarchate, 1920.
<https://find.slv.vic.gov.au/permalink/61SLV_INST/1sev8ar/alma997607063607636>
- ÖMER EFFENDI. *Die Kriege in Bosnien in den Feldzuegen 1737, 1738 und 1739*. Wien, 1789.
- PELIDŽA, Enes. *Banjalučki boj iz 1737: Uzroci i posljedice*. Sarajevo: El-Kalem, 2003.
- RIZVIĆ, Muhsin. *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*. Sarajevo: Ljiljan, 1995.
- ŠKALJIĆ, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 1966.

Msr Radoslav Dokmanović

HISTORICAL MATERIAL IN IVO ANDRIĆ'S STORY *MUSTAFA MAGYAR*

Summary

The paper explores the historical sources that served as material for the narrative world of Ivo Andrić's story *Mustafa Magyar*. These sources include the chronicles of the Franciscans Mijo Batinić (1846–1912) and Nikola Lašvanin (1703–1750), the annals of Mula Mustafa Bašeskija (1731–1809), and Safvet-bey Bašagić's history of Bosnia. Along with text templates from these sources, corresponding passages from the story are also included, so that their connections, similarities and differences can be easily observed.

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
radoslavedokmanovic@gmail.com